

Населення України періоду “застою”: соціально-демографічний вимір

*Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії
України ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті висвітлено особливості демографічних змін, що відбувалися в українському суспільстві в 1964–1985 рр., та проаналізовано процеси, які визначали соціально-демографічну структуру населення.

Ключові слова: природний приріст, народжуваність, смертність, тривалість життя, “старіння нації”, міграція.

Савицькая И. С. Население Украины периода “застоя”: социально-демографическое измерение.

Автор статьи освещает особенности демографических изменений, происходивших в украинском обществе в 1964–1985 гг., и анализирует процессы, которые определяли социально-демографическую структуру населения.

Ключевые слова: естественный прирост, рождаемость, смертность, продолжительность жизни, “старение нации”, миграция.

Savytska I. S. Population of Ukraine Period of Stagnation: Socio-Demographic Dimension. The author of the article highlights the demographic changes taking place in the Ukrainian society in 1964–1985 and analyzes the processes that determine the socio-demographic structure of the population.

Key words: natural increase, fertility, mortality, life expectancy, aging of the nation, migration.

Постановка наукової проблеми та її значення. Демографічна криза, яка особливо гостро постала після здобуття Україною незалежності, є закономірним наслідком розвитку довгострокових негативних тенденцій, що проявились у радянському минулому. Це стосується і постійного скорочення рівня народжуваності й тривалості життя, і зростання смертності, яке поєднувалося з посиленням процесу “старіння нації”.

Мета цієї статті – спроба охарактеризувати особливості демографічних змін, які відбувалися в українському соціумі в 1964–1985 рр.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У соціальній структурі суспільства важливе місце належить соціально-демографічним показникам, до яких відносять статистичні параметри таких явищ, як народжуваність, смертність, шлюбність, міграційний обмін населенням між містом і селом, між різними територіями. Соціально-демографічна структура характеризує склад населення за такими ознаками: стать, вік, сімейний стан, місце народження, місце проживання.

Період 60-х – першої половини 80-х років був одним із найбільш складних і суперечливих в історії України. З одного боку, не можна не відзначити низку, безумовно, позитивних здобутків, а з іншого – в економіці та особливо в суспільному житті відбувалися значні деформації, які й сьогодні продовжують визначати обличчя України.

Формування загальної чисельності населення УРСР здійснювалося двома шляхами: природним приростом населення й сальдо міграційного обміну з іншими республіками СРСР. Зміна приросту населення зумовлювалася циклічністю демографічних процесів, відтворюючи певною мірою і соціально-економічні умови життя населення, і деякі особливості демографічної історії.

На початку 1985 р. чисельність Української РСР складала близько 19 % загальної чисельності СРСР. Загальна кількість населення УРСР становила 50,8 млн осіб. Вона збільшилася, порівняно з 1964 р., на 6,2 млн осіб, або на 13,9 % [9, 4]. Природний приріст у цей час систематично знижувався. Якщо в

1964 р. він складав 9,5 осіб (на 1000 народжених) [4, 13], то вже у 1985 р. – 2,9 [9, 10]. Зміни чисельності населення УРСР за період 1964–1985 рр. відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Зміни чисельності населення УРСР за 1964–1985 рр.

Роки	Усе населення, млн осіб	У тому числі		На 1000 осіб населення		
		міське	сільське	народжених	померлих	природний приріст
1964	44,6	22,5	22,1	16,5	7	9,5
1970	47,1	25,7	21,4	15,2	8,9	6,3
1975	48,8	28,7	20,1	15,1	10	5,1
1982	50,3	31,8	18,5	14,8	11,3	3,5
1985	50,8	33,5	17,3	15	12,1	2,9

Джерело: [4; 5; 6; 8; 9].

Високі темпи промислового розвитку зумовили в цей період ріст міст і міського населення. Якщо загальна чисельність населення УРСР за період із 1964 р. до 1985 р. збільшилася на 6,2 млн осіб, або на 13,9 %, то число міських жителів – на 48,8 % (із 22,5 млн до 33,5 млн осіб). Згідно зі статистичними даними на 1985 р., частка міського населення складала 65,9 % [9, 4].

Збільшення кількості міського населення супроводжувалося зменшенням абсолютної й відносної чисельності сільського населення. Протягом 1964–1985 рр. чисельність сільського населення в УРСР зменшилась із 22,1 млн до 17,3 млн осіб, частка сільських жителів – із 49,5 до 34 %.

Природний приріст населення в 1964–1985 рр. (як і в попередні періоди) залишався вирішальним фактором відтворення загальної чисельності населення УРСР. Водночас варто відзначити не менш важливу роль міграцій та інших соціальних переміщень у зміні співвідношення між міським і сільським населенням республіки. Міста росли переважно за рахунок механічного приросту. Одночасно кількість сільського населення зменшувалася як за рахунок міграційного відтоку, так і переходу значної кількості сільських поселень у розряд міст і селищ міського типу. Тому головна роль у відтворенні чисельності сільського населення закріпилася за міграціями й адміністративно-територіальними перетвореннями. Оскільки, однак, міграції та інші соціальні переміщення зменшують кількість сільського населення, природний приріст залишається єдиним джерелом його часткового поповнення.

У процесі урбанізації зростало загальне число міських поселень. Так, перепис населення 1970 р. показав, що їх число, порівняно з 1959 р., в УРСР збільшилося на 53 і складало 385 одиниць, а вже на початку 1984 р. – 418 [2, 106].

У період 1964–1985 рр. найбільшими темпами збільшувалася кількість міст із населенням 100–500 тис. жителів, найменшими – до 50 тис. Що стосується темпів росту чисельності населення міст різної величини, то в цей період спостерігалася така закономірність: чим більше місто, тим вищий темп збільшення чисельності його населення.

На кінець 1985 р. на території УРСР нараховувалося 10 міст із населенням понад 500 тис. осіб (із них п'ять із населенням понад 1 млн), у них проживало близько 32 % міського населення республіки, у той час як на 1964 р. ці показники склали шість міст і 23 %, відповідно. Цей процес ми можемо простежити в табл. 2.

Таблиця 2

Зростання кількості міських поселень (тис. осіб)

Міста	1964 р.	1970 р.	1979 р.	1985 р.
Ворошиловград*	330	383	463	503
Дніпропетровськ	774	904	1066	1166
Донецьк	809	879	1021	1081
Жданов**	361	417	503	525

Запоріжжя	550	658	781	863
Київ	1332	1632	2144	2495
Кривий Ріг	488	581	650	691
Львів	496	553	667	753
Одеса	735	892	1046	1132
Харків	1070	1223	1444	1567

*м. Ворошиловград (назва міста Луганськ у 1970–1990 рр.)

**м. Жданов (назва міста Маріуполь у 1948–1989 рр.)

Джерело: [4; 7; 9].

Інтенсифікація економіки, вирішення соціальних питань праці, побуту, культури нерозривно пов'язані з розв'язанням проблеми розміщення населення. За даними статистики, щільність населення УРСР дорівнювала в 1964 р. 73,8, у 1970 – 78,1, у 1979 – 82,4, у 1985 – 84,1 осіб/км². На 1985 р. найбільшу щільність населення мали Донецька (201,4 осіб/км²), Львівська (122,3 осіб/км²), Дніпропетровська (119,8 осіб/км²), Чернівецька (112,8 осіб/км²) області; найнижчу – Херсонська (42,8 осіб/км²) та Чернігівська (44,7 осіб/км²) області [2, 106]. Нерівномірність у розміщенні населення зумовлена відмінностями економіко-географічного положення окремих областей, різноманіттям природних умов та історичних особливостей, що впливають на процеси розселення.

Проте загальне уявлення про відтворення чисельності населення в цілому по республіці ще не дає можливості визначити демографічну ситуацію в регіональному аспекті. Водночас саме регіональний аспект аналізу відтворення населення дає змогу більш глибоко простежити безпосередню залежність відтворення чисельності населення від конкретного рівня розвитку виробничих сил, регіональних особливостей природного руху населення, які історично склалися.

Аналіз змін чисельності населення показує, що у зв'язку зі швидким економічним розвитком південних та південно-східних областей республіки значно збільшувалось і їх населення. Нижчі темпи загального приросту населення центральних областей пояснюються великою питомою вагою в їхній економіці сільськогосподарського виробництва й пов'язаного з цим міграційним відтоком населення в інші області республіки.

При зіставленні темпів приросту чисельності населення УРСР простежується їх повсюдне зниження. У досліджуваній період максимальну величину приросту населення мала Дніпропетровська область (в 1959–1970 рр. – 23,6 %; у 1970–1979 рр. – 8,8 %; у 1979–1984 рр. – 3,6 %); Запорізька (відповідно, 21,2; 9,6 і 3,9 %); Херсонська область (відповідно, 25,9; 12,9 та 3,6 %) і Крим (відповідно 50,9; 20,4 та 5,8 %). Мінімальна величина цього показника відзначалась у Вінницькій, Сумській, Чернігівській і Хмельницькій областях [2, 103].

Відмінності у формуванні загальної чисельності населення в регіональному аспекті ще більш рельєфно проявились у міських поселеннях. У цей час темпи приросту міського населення перевищували середньореспубліканський показник у трьох демографічних зонах: Південно-Західній, Західній та Центральній. Саме в цих зонах спостерігалось найбільше зростання частки міського населення. Регіональні відмінності в республіці мав і процес формування сільського населення. На початок 1984 р. найнижча питома вага сільського населення зберігалася в Південно-Східній демографічній зоні (15,1 %), найвища – у Західній (54,9 %) [2, 103]. Такий показник у Західній демографічній зоні пояснюється історичними умовами розвитку її областей, значним природним приростом у них сільського населення, яке до того ж мало порівняно низьку міграційну рухливість.

У вивченні відтворення населення важлива роль належить аналізу статеві-вікової структури населення, яка, з одного боку, переймає на себе вплив усієї сукупності демографічних процесів, з іншого – сама впливає на узагальнюючі характеристики відтворення.

Аналіз вікової структури населення полягає в статистичному описі основних тенденцій її формування, а також у кількісній оцінці того вкладу, який вона вносить як фактор демографічного росту. Розподіл населення за статтю служить важливою характеристикою демографічної ситуації та виявляє певний вплив на демографічні процеси (шлюбність, народжуваність, міграцію тощо).

Аналіз вікових співвідношень чоловіків і жінок в УРСР, за даними переписів населення 1970 та 1979 років, підтверджує у вікових групах до 20 років чисельне переважання чоловіків, проте після 20

років “чоловіча перевага” переходить у “жіночу”, причому в старших групах (40 років і старше) диспропорція статей досягає досить значних розмірів. Таке формування статеві структури населення УРСР зумовлене війною, особливостями народження й співвідношення рівнів смертності осіб чоловічої та жіночої статей.

Починаючи з перепису 1959 р., структура населення УРСР за статтю дещо вирівнюється. Число жінок, що припадають на 1000 чоловіків, зменшилося з 1252 у 1959 р. до 1170 у 1985 р., але все ж пропорційна чисельність жінок залишалася високою. На 1985 р. жінки становили 54 % загальної кількості населення [1; 2].

Тенденція збільшення питомої ваги жінок у сільській місцевості, порівняно з міською, означилась у повоєнні роки. У 1959 р. у селах республіки на 1000 чоловіків припадало 1293 жінки, а в містах – 1210. До 1970 р. цей показник був таким: для сільського населення – 1272, а для міського – 1162 [1, 20]. Надалі розрив лише збільшувався. Це можна пояснити більш високою мобільністю чоловіків, тобто значним переважанням чоловіків у контингенті мігруючого населення. У зв'язку зі зменшенням чисельності чоловіків у селах і збільшенням їх числа в містах, відповідно, збільшується в сільській місцевості й зменшується в містах статева диспропорція, порівняно з тією, яка спостерігалася б за відсутності механічного руху населення.

У характеристиці статевого складу населення та змін у ньому важливе місце займає аналіз співвідношення статей у репродуктивному віці, оскільки статевий склад саме в цьому віці безпосередньо впливає на процеси шлюбності й народжуваності. Вирівнювання статеві диспропорції серед осіб у віці 15–49 років за період 1964–1985 рр. було більш помітним, ніж для всього населення. Дані перепису 1970 і 1979 років свідчать про те, що населення дітородного віку мало більш сприятливу структуру, ніж усе населення. Згладжування відмінностей між демографічними зонами в статеві пропорції осіб 15–49 років проходило швидше, ніж у пропорції всього населення – розмах варіації показників пропорції в цьому контингенті зменшився в 2,5 раза, а в населенні в цілому – 1,5 раза.

Зміни вікової структури населення УРСР досліджувалися на основі вікових пірамід, побудованих за даними переписів населення.

Безпосередньо демографічні втрати в роки Другої світової війни виразилися в сильному звуженні вікової піраміди в цілому й особливо у вікових рамках, які брали участь у війні. У 1959 р. це були вікові групи 35 років і старше, у 1970 р. – 45 років і старше, у 1979 р. – 55 років та старше тощо. Крім того, у піраміді 1959 р. у віці від 10 до 20 років, у піраміді 1970 р. – від 20 до 30 років, у піраміді 1979 р. – від 30 до 40 років має місце своєрідний “провал”, який пояснюється низькою народжуваністю під час війни, а також меншим числом народжень у повоєнні роки, порівняно з довоєнним періодом. Низька народжуваність наприкінці 60-х рр., викликана малочисельним контингентом найбільш активних генеративних вікових груп (від 20 до 30 років), зумовила ще більше звуження основи піраміди в 1970 р. Разом із тим протягом 1964–1985 рр. безперервно зменшувалася частка населення в молодших вікових групах і, відповідно, збільшувалася доля старших вікових груп.

У період 1964–1985 рр. у віковій структурі населення УРСР поряд зі зниженням питомої ваги молодших вікових груп і збільшенням частки старших відбувалося також зменшення відносної чисельності осіб працездатного віку. Це зумовлено тривалим зниженням народжуваності, унаслідок чого молодші вікові групи ставали все менш чисельними, а отже, у подальшому не могли забезпечити збільшення чисельності середніх вікових груп, необхідне для компенсації людей працездатного віку. Усі ці процеси свідчать про стійку тенденцію старіння населення.

Варто також відзначити, що в жінок процес старіння виразився більше, ніж у чоловіків. Така розбіжність у віковій структурі жінок і чоловіків пояснюється, передусім, особливістю статеві диспропорції, яка зростає відносно старших вікових груп.

Для характеристики зміни вікової структури слід скористатися й середнім віком населення. Згідно з даними переписів, середній вік населення УРСР збільшився з 33,3 років в 1970 р. до 35,4 років у 1979 р. постійне подальше збільшення цього показника також свідчить про поступове старіння населення [2, 113].

Для цього періоду характерне й більше старіння сільського населення, ніж міського. Про це свідчать значне підвищення середнього віку та збільшення розриву цього показника в сільського населення, порівняно з міським. Це можна пояснити, з одного боку, більш швидким зниженням рівня

народжуваності на селі, з іншого – міграцією осіб працездатного віку із сільської місцевості в міста, про що йшлося вище.

Одними з найважливіших показників, які визначають демографічні процеси, є народжуваність та смертність. Разом вони зумовлюють неперервність процесу відтворення населення. Насамперед варто зосередити увагу на народжуваності.

Біологічним підґрунтям народжуваності є здатність людини до відтворення потомства. Потенційна можливість дітонародження – плідність – реалізується в сукупності жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально зумовлених потреб і регульована соціальними й культурними нормами, традиціями, громадською думкою. Репродуктивна поведінка – це система дій та відносин, які опосередковують народження або відмову від народження дитини в шлюбі чи поза шлюбом. Розрізняють три головних типи репродуктивної поведінки – багатодітну (п'ять і більше дітей), середньодітну (3–4 дитини) та малодітну (1–2 дитини) [11, 146].

Українська РСР традиційно належить до тих республік, плідність населення яких перебуває на рівні двох і менше дітей. Важливою особливістю динаміки народжуваності після перепису населення 1970 р. було уповільнення темпів її зниження, формування тенденції до стабілізації її рівня. Якщо в 1969–1970 рр. плідність жінок УРСР, порівняно з 1958–1959 рр., знизилася на 10,9 %, то в 1978–1979 рр., порівняно з 1969–1970 рр., – на 4,4 %. Стабілізація дітородної активності особливо характерна для міських поселень. Тут із 1973 р. плідність жінок установилася на рівні 1,8, а з 1979 р. – 1,7 дитини. У селах у 1970–1976 рр. спостерігалось деяке підвищення рівня плідності (до 2,6 дитини), проте після 1976 р. вона стабілізувалася на рівні 2,4–2,5 дитини [2, 184].

У результаті введення в СРСР із 1 листопада 1982 р. заходів із посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей (зокрема надання оплачуваної відпустки по догляду за дитиною у віці до одного року й неоплачуваної відпустки по догляду за дитиною у віці до 1,5 року), народжуваність в УРСР дещо підвищилася. Так, у 1983 р. в розрахунку на 1000 населення народилося 16,0 дітей, а 1984 р. – 15,6, тоді як у 1982 р. – 14,8 [2, 185; 8].

Найвища плідність жінок і в міських, і в сільських поселеннях, як на початку, так і наприкінці досліджуваного періоду, була характерна для Західної демографічної зони. Найнижча ж плідність спостерігалась у Південно-Західній (для міських жінок) і Південно-Східній (для сільських). Найвищий показник плідності мали міські жінки Волинської області, найнижчий – Харківської. У сільській місцевості високою дітородною активністю відрізнялися Волинська та Рівненська області, а низькою – Харківська.

Що стосується рівня смертності, то його показники залежать насамперед від соціально-економічного розвитку країни, добробуту населення, розвитку охорони здоров'я, доступності медичної допомоги. У досліджуваній період спостерігається поступове збільшення загального коефіцієнта смертності. Якщо в 1960 р. він складав 6,9 людини на 1000 населення, у 1975 р. – 10,0, то в 1984 р. – 12,0 [2, 202]. Збільшення загального коефіцієнта смертності населення відбувалося за рахунок старіння населення.

Разом із тим для цього періоду характерне систематичне зниження смертності дітей у віці до одного року. У 1970 р., порівняно з рівнем 1950 р., смертність дітей до одного року зменшилася на 77,3 %, у 1980 р., порівняно з 1970 р., – ще на 6,4 % [2, 202].

В УРСР існують територіальні особливості в рівнях смертності населення. У 1970 р. найвищий коефіцієнт смертності був у Чернігівській, Черкаській та Кіровоградській областях, а найнижчий – у Криму та м. Києві.

У 1976 р. найвищим цей показник був для Сумської та Чернігівської областей, а найнижчим – для м. Києва [2, 206].

Спостерігалася значна диференціація в смертності чоловіків та жінок різного віку. Так, смертність жінок у працездатному віці стабілізувалася, у той час, як смертність чоловіків цього віку постійно збільшувалася. Найбільший ріст коефіцієнтів смертності населення мали вікові групи 40–44 і 45–49 років. Варто відзначити й той факт, що в тих вікових групах, де спостерігалось збільшення смертності, у чоловіків воно було більш суттєвим, ніж у жінок. Звертає на себе увагу значне перевищення рівнів смертності чоловіків у віці 15–49 років, порівняно з рівнем смертності жінок у цих вікових групах.

Протягом досліджуваного періоду відбувалося збільшення коефіцієнта смертності населення як у місті, так і на селі. Якщо у 1958–1959 рр. цей показник у міських поселеннях УРСР складав 6,3 %, у сільських – 8,0 %, то в 1969–1970 рр. – відповідно, 7,5 і 10,1 % [2, 208].

Особливості еволюції смертності населення в 1964–1985 рр. визначили рівень і характер динаміки середньої тривалості життя населення УРСР. Протягом усього періоду цей показник лишався приблизно на рівні 1969–1970 рр., а саме: 66,5 років для чоловіків та 74,5 років для жінок [2, 209].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, для демографічної ситуації періоду “застою” характерними є такі процеси. По-перше, систематичне зниження приросту населення, що визначалося збільшенням показників смертності та зменшенням народжуваності. По-друге, міграційні процеси, основний напрям яких – переселення із сіл у міста та збільшення питомої ваги міського населення. По-третє, динаміка вікового складу свідчила про старіння населення України, що заклало підґрунтя для визначення демографічної ситуації в сучасній Україні.

Джерела та література

1. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / [ред. кол. : В. С. Жученко (отв. ред.) и др.]. – Киев : Наук. думка, 1977. – 221 с.
2. Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.) : [монография] / АН УССР. Ин-т экономики. – Киев : Наук. думка, 1987. – 255 с.
3. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
4. Народне господарство Української РСР в 1964 році : стат. щорічник. – К. : Держ. стат. вид., 1965. – 693 с.
5. Народне господарство Української РСР в 1970 році : стат. щорічник. – К. : “Статистика”, 1971. – 565 с.
6. Народне господарство Української РСР в 1975 році : стат. щорічник. – К. : Політвидав України, 1976. – 540 с.
7. Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 году : стат. ежегодник. – Киев : Техника, 1980. – 367 с.
8. Народне господарство Української РСР в 1982 році : стат. щорічник / відп. за вип. Б. А. Сівко – К. : Техніка, 1983. – 393 с.
9. Народне господарство Української РСР в 1985 році : стат. щорічник / ЦСУ УРСР. – К. : Техніка, 1986. – 398 с.
10. Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945–1990 рр. / В. О. Романцов // УІЖ. – 1992. – № 10–11. – С. 34–46.
11. Субботіна І. В. Загальна характеристика демографічної ситуації в Україні (50–70-ті рр. ХХ ст.) / І. В. Субботіна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С.144–151.